

ÜLVİYYƏ AĞAYEVA
BDU, tarix elmləri namizədi
E-mail: atoshi@mail.ru

XIV-XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ŞƏRTİ TORPAQ MÜLKİYYƏTİ (FƏSİH XƏVAFININ «MÜCMƏLİ FƏSİHİ» ƏSƏRİNƏ ƏSASƏN)

Açar sözlər: soyurğal, ehkami-soyurğal, nişani-soyurğal

Ключевые слова: союргал, ехками-союргал, нишани-союргал

Key words: soyurqhal, ehkami-soyurqal, nishani-soyurqal

XIV-XV əsrlərdə Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə ən geniş yayılmış şərti torpaq mülkiyyəti forması soyurğal* olmuşdur. Soyurğal torpaq sahibliyi formasının meydana çıxması haqqında tarixşünaslıqda yekdil fikir yoxdur. İ. P.Petruşevski əvvəlcə hərbi – len mənasında soyurğalın Azərbaycanda meydana çıxmasını XIV əsrin son rübünə şamil etsə də, sonrakı tədqiqatlarında soyurğal institunun XIV əsrin ortalarından tarix səhnəsinə daıxıl olduğunu göstərmişdir. Ş. Fərzəliyevin fikrincə, soyurğal haqqında ilk məlumat XIV əsrin II yarısına, Cəlairilərin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir (1,79-80). Tanınmış rus şərqşünasları A.M. Belenitski və A.Y. Yakubovski soyurğalın Azərbaycanda meydana çıxmasını Teymur işğalları ilə bağlayırlar.

B.H. Zaxoderin fikrincə, soyurğal torpaq sahibliyi İran və Azərbaycanda Teymur işğallarına qədər mövcud olmuşdur.

Fikrimizcə, soyurğal institunun torpaq sahibliyi forması kimi meydana çıxmasını XIV əsrin ortalarına şamil etmək daha doğru olardı. Bu mülahizəni «Mücməli Fəsihi» salnaməsinin soyurğal haqqındakı məlumatları da təsdiq edir. 761- ci il (1359-1460) hadisələrini təsvir edən F. Xəvafi göstərir ki, Sultan Üveys Xızır şahın xidmətlərini qiymətləndirərək, ona mərhəmət göstərdi, hədiyyələr və soyurğalla mükafatlandırdı (2, 94-95)

Hərfi mənada «bəxşiş» anlamı verən monqol mənşəli «soyurğal» termini, tədqiqatçıların fikrincə, XIII-XIV əsrlərdə sözün ən geniş mənasında hökmdarın öz xidmət adamına bəxşişi, hədiyyəsi mənasını vermişdir. «Mücməli Fəsihi» dən gətirilən iqtibas artıq 1360- cı ildə soyurğalın torpaq mülkiyyəti formasını ifadə etdiyini açıq – aydın göstərməkdədir. Belə ki, F. Xəvafinin «hədiyyə və soyurğal» anlayışlarını ayrıca qeyd etməsi, soyurğalın geniş mənə yox, məhz dar mənada , torpaq mülkiyyəti mənasında işlədilməsi deməkdir. «Mücməli Fəsihi»nin h. 767- ci il hadisələri sırasındakı məlumatda soyurğalın torpaq mülkiyyəti anlamında işlədilməsi artıq heç bir şübhə doğurmur. H. 767- ci ildə (1365-1366) Şiraz hakimi Şah Şüca ilə qardaşı Şah Mahmud arasında bağlanan müqavilədən bəhs edən F. Xəvafi yazır ki, Şah Şüca Şirazi tərək edərək özünün soyurğalı olan Əbrkuha getdi (2, 98-99) Bu məlumat soyurğal istilahının torpaq mülkiyyəti mənasında işlədilməsini sübut etməklə yanaşı, soyurğal sahibinin soyurğal ərazisində hərəkət azadlığına malik olmasını da göstərir.

XIV əsrin ortalarında meydana çıxan soyurğal torpaq sahibliyi XIV əsrin sonu – XV əsrdə Azərbaycan, İran və Mərkəzi Asiyada ən geniş yayılmış mülkiyyət forması olmuşdur. Soyurğal XIII-XIV əsrlərdə hakim mövqə tutan iqtanın davamı və inkişafının nəticəsidir. İqta kimi, soyurğal da irsi torpaq ehkami-soyurğal)mülkiyyəti forması olub hökmdar qarşısında xidmət müqabilində dövlət məmurlarına verilirdi (3, 145-146)

Hakimiyyət başına gələn yeni hökmdarın əvvəlki soyurğal fərmanlarını yeniləri ilə əvəz etməsi ənənəsi isə sadəcə olaraq formal xarakter daşıyırdı. Soyurğal verilərkən mütləq onun sahibinə hökm (yazılır və sənəd (nişani-soyurğal) təqdim olunurdu. (1,79) Soyurğal sahibinin hökmdar qarşısında hərbi və ya mülki xidmət göstərməsi soyurğal institununun mühüm atributlarından biri sayılırdı.

Soyurğalın irsi səciyyə daşması «Mücməli Fəsihi» salnaməsində də öz əksini tapmışdır. 1434-1435- ci il hadisələrini təsvir edən F. Xəvafi göstərir ki, İlyas Xoca Radekanda öldükdən sonra Şahrux Radekanı əmirzadə Seyid Yusif ibn Əmir Şeyx Əli Bahadura soyurğal verdi.Müəllifin məlumatına görə, Radekan Əmir İlyas Xocanın atası Əmir Şeyx Əli Bahadurun soyurğalı olmuş, sonra isə onu

* Soyurğal institutu haqqında məxəzlərdə və tarixşünaslıqda çox geniş məlumatlar olduğuna görə, biz burada yalnız «Mücməli-i Fəsihi»nin soyurğal haqqındakı məlumatlarının təhlili ilə kifayətlənmək qərarına gəlmişik.

İlyas Xoca idarə etmişdi (2,279) Bu fakt açıq – aydın irsi olaraq soyurğalın atadan oğula keçməsi praktikasını sənədləşdirir.

Ş. Fərzəliyev Həsən Bəy Rumlunun «Əhsənüt-təvərix» salnaməsi əsasında soyurğalın 3 növünün olduğunu göstərmişdir: torpaqla verilən soyurğal; pul ilə ödənilən soyurğal; müştərək istifadə üçün verilən soyurğal (1,78). «Mücməli Fəsihi»də soyurğalın ilk iki forması haqqında məlumatlarla rastlaşmaq mümkündür.

H. 779- cu il hadisələrini (1377-1378) şərh edən F. Xəvafi göstərir ki, Qara Məhəmməd öz qərarına əsasən Sultan Hüseynin xidmətini qəbul etmək üçün Təbrizə gəlmiş və sonuncu ona böyük ehtiram göstərərək üzərinə qoyulmuş mal vergisini soyurğal vermişdi (2,112). Göründüyü kimi, burada söhbət konkret olaraq Qara Məhəmmədin Sultan Üveysə verdiyi mal vergisinin soyurğal edilməsindən gedir. Başqa bir yerdə Xoca Əli Nəsrullah Turşizinin üsyana hazırlaşdığından bəhs edən F. Xəvafi onun qoyub qaçdığı bütün malın və mülkün Əmir Mizraba soyurğal kimi verildiyini qeyd etmişdir (2, 169).

Bu fakt XIV – XV əsrlərdə soyurğalın mal – pul və torpaq mülkiyyəti şəklində verilməsini təsdiq edir.

İqta torpaq mülkiyyəti forması ilə soyurğal arasında bir sıra oxşar və fərqli xüsusiyyətlər mövcud olmuşdur. İqtadar kimi sahibi – soyurğal da soyurğal ərazisində vergi immuniteti hüququna malik idi. Sahibi soyurğala soyurğal ərazisindən əvvəllər divanın xəyrinə toplanılan bütün vergiləri yığmaq hüququ verilirdi. «Mücməli Fəsihi» salnaməsi soyurğal sahibinin vergi immuniteti hüququ haqqında da bir sıra məlumatlar vermişdir. Məs: 1411-1412- ci il hadisələrini təsvir edən F. Xəvafi yazır ki, Şahruxun göstərişi ilə Gövhərşad ağa şahzadə Tuman ağanı böyük ehtiramla qarşıladı və Kusuy kəndindən alınan mal və mütəvəccihatın, Xəbuşan vilayətinin Məğrək kəndindən alınan malın ona verilməsi təsdiq edildi, belə ki, onlar Teymur tərəfindən Tuman ağaya soyurğal verilmişdi (2, 207)

Bu məlumat soyurğal ərazisindən yığılan vergilərin soyurğal sahibinə məxsus olduğunu göstərir. «Mücməli Fəsihi»nin başqa bir məlumatında soyurğal ərazisindən yığılan vergilər haqqında daha ətraflı məlumat verilmişdir. F. Xəvafi 1415-1416-cı ildə Şahruxun Qum, Kaşan, Rey və onun ətrafının idarə edilməsini əmir İlyas Xocaya həvalə etdiyini, həmin ərazilərin mal və xərac vergilərinin onun soyurğalı olduğunu yazmışdır. Müəllifin yazdığına görə, Əmir İlyas Xoca bu vergiləri öz ehtiyacları və öz ordusu üçün xərcləyə bilirdi. (2,223) Xarakterinin irsiliyi, vergi immuniteti hüququnun oxşarlığı ilə yanaşı iqta və soyurğal torpaq mülkiyyəti formaları arasında bəzi fərqli cəhətlər də var idi. Hər şeydən əvvəl, soyurğal bəzi hallarda ərazisinin böyüklüyünə görə iqtadan fərqlənirdi. Məs, Qara Yusifin 1410 – cu ildə Əmir Baba Hacı Kavrudiyə bağışladığı soyurğal 600 kənddən, kürd əmiri Şəmsəddin Ruzəkiyə verdiyi soyurğal isə dörd böyük dairədən ibarət olmuşdur (3, 146). Soyurğalın geniş əraziləri əhatə etməsi faktları «Mücməli Fəsihi» salnaməsində də öz əksini tapmışdır: Məs, F. Xəvafinin məlumatına görə, 1414- cü ildə Sultan Şahrux Tus, Məşhəd, Abivərd, Nis, Samalkan, Carmuqan, Xəbuşan, Yazar, Astrabad, Kabud- Cam və ətraf əraziləri sultanzadə Baysunqur Bahadır xana, (2, 219) 1415-1416- cı ildə isə Qum, Kaşan, Rey və onun ətraf əyalətlərini, əkin sahələri və kəndləri ilə bir yerdə Əmir İlyas Xocaya soyurğal vermişdi (2, 223). Bundan əlavə, sahibi - soyurğal iqtadara nisbətən daha geniş hüquq və səlahiyyətlərə malik idi. Belə ki, Qazan xanın 1303- cü il fərmanı iqtadara vergi immuniteti versə də, dövlətin hərbi idarə məmuru (bitikçiyi ariz) iqta ərazisini təftiş etmək səlahiyyətinə malik idi (3,146). XV əsrdə mərkəzi dövlət aparatının heç bir məmurunun soyurğal ərazisinə daıxl olmaq hüququ yox idi (3, 146; 4; 930-934;).

Bu isə əslində sahibi soyurğalın vergi immuniteti ilə yanaşı soyurğal ərazisində inzibati – məhkəmə immuniteti hüququna malik olması demək idi. Məsələn, Ağqoyunlu şahzadəsi Qasım ibn Cahangirə məxsus soyurğal fərmanında dövlət məmurlarının soyurğal ərazisinə daxil olması qəti qadağan edilir.(3, 930); Qara Yusifin əmir Şəmsəddinə verdiyi soyurğal fərmanında da soyurğal sahibinə vergi və inzibati – məhkəmə səlahiyyətlərinin verilməsi aydın yazılmışdır.(4,146) Hökmdarlar soyurğal paylamaqla nüfuzlu əmirləri öz tərəflərinə çəkmək yolu ilə mərkəzi hakimiyyəti gücləndirməyə çalışırdılar. İlk əvvəllər bu siyasət özünü doğrultsa da, sonralar iqtisadi baxımdan güclənmiş soyurğal sahiblərinin siyasi separatizmi mərkəzi dövlət aparatının zəifləməsinin başlıca amillərindən birinə çevrilirdi. Adətən xarici işğalçılar da yerli feodalları öz tərəflərinə çəkmək üçün soyurğal paylamaq siyasətinə əl atırdılar. Soyurğalın hərbi len xarakteri bütün XV əsr boyu dəyişməz qalırdı. Bütün soyurğal sahiblərinin hökmdarın hərbi yürüşlərində iştirakı məcburi sayılırdı. H. 881-ci ildə (1476-1477) Gürcüstana yürüş zamanı Uzun Həsən hətta soyurğal sahibləri olan seyid və şeyxləri də özü ilə aparmış, Gürcüstanı fəth etdikdən sonra onların hər birinə hədiyyələr vermişdi. Fəzlullah ibn Ruzbihanın yazdığına görə, 1487- ci ildə İsfahana gedən Sultan Yaqub da seyid, üləma və alimlərə soyurğal paylamışdı.

XV əsrdə soyurğal torpaq sahibliyi forması özünün ən yüksək inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdu. Qaynaqların məlumatına görə, Uzun Həsənin nəvəsi Rüstəm (1493-1496) Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarları içərisində daha çox soyurğal paylamışdı. Soyurğal torpaq sahibliyinin geniş yayılmasını mərkəzi dövlət aparatının zəifləməsinin əsas səbəbi hesab edən Əhməd Ağqoyunlunun soyurğalın irsi xarakterini ləğv etmək cəhdi (5,151) uğursuzluğa düçar olmuş və hökmdar özü də soyurğal sahibləri olan hərbi – köçəri əyanların qiyamı nəticəsində öldürülmüşdü. XVI əsrdən etibarən Azərbaycanda tədricən soyurğal torpaq sahibliyi formasını tiyul əvəz etməyə başlamışdı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV – XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumulun «Əhsən ət – təvarix» əsəri üzrə) Bakı, Elm, 1983, 150 s.
2. فصیح خوافی. مجمل فصیحی، جلد دوم، مشهد، 1961، ص 420
3. Minorsky V. A. Soyurqhal of Qasim b. Jahanqir Aq Qoyunlu. (903/1498). BSOS . vol. IX. Part. 3, 1954.
4. Piriyeu V. Z. Azərbaycan XIII – XIV əsrlərdə . Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2003.
5. Петрушевский И.П. Внутренняя политика Ахмеда Ак-коюнлу // ССИА, вып. 1. Баку, Изво АН Азерб. ССР, 1949, с. 144-152.

АГАЕВА УЛЬВИЯ

БГУ, к.и.н.

E-mail: atoshi@mail.ru

УСЛОВНЫЕ ЗЕМЕЛЬНЫЕ СОБСТВЕННОСТИ В КОНЦЕ XIV - В НАЧАЛЕ XV ВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ «МУДЖМАЛИ-ФАСИХИ» ФАСИХА ХАВАФИ)

В статье исследуется развитие института союргал в Азербайджане, в основном на базе данных источника этого же периода «Муджмали-Фасихи» Фасиха Хавафи. Автор этого источника являясь свидетелем событий конца XIV- начала XV веков дает интересные факты из истории этого периода и об их социальной и экономической жизни.

AGAYEVA ULVIYE

BDU dr.ph.

E-mail: atoshi@mail.ru

CANDITIONAL OWNERSHIP IN THE END OF XIV AND THE BEGINNING OF XV CENTURIES IN AZERBAIJAN (BY MATERIALS OF “MUJMALI-FASIXI” OF FASIX XAVAFI)

In this work is researched the history of Azerbaijan in the end of XIV and the beginning of XV centuries on the base of source of this period “Mujmali-Fasihi” of Fasih Khavafi. The author of this source being witness of those incidences in the end of XIV and the beginning of XV centuries gives the interesting facts from the history of those period and their social and economical life.

Rəyçi: Dosent B.Ş. Şabiyev, t.e.d. Q.Ə.Əliyev

Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının 15 may 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)